

ЗМІСТ І ЗНАЧЕННЯ ПОНЯТЬ «ВЗАЄМОДІЯ» ТА «СИСТЕМА» У ФІЛОСОФСЬКИХ І ПРАВОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Обґрунтовано, що зміст і значення поняття взаємодії є ключовими під час філософського обґрунтування специфіки детермінації. Будь-яка система є цілісною, в основі своєї має завжди певну структуру та наділена ієрархією причинно-наслідкових зв'язків і взаємодій. Категорія взаємодії є важливою ланкою між поняттями детермінізму (причинності) та системи. Системний підхід застосовується і в юридичній науці. Властивості, які виокремлюються у кримінально-правовому понятті співучасті як системи, збігаються із властивостями системи у філософії.

Ключові слова: взаємодія, детермінізм, система.

Обосновано, что содержание и значение понятия взаимодействия являются ключевыми в философском обосновании специфики детерминации. Любая система является целостной, в основе своей имеет всегда определенную структуру и обладает иерархией причинно-следственных связей и взаимодействий. Категория взаимодействия является важным звеном между понятиями детерминизма (причинности) и системы. Системный подход применяется и в юридической науке. Свойства, которые выделяются в уголовно-правовом понятии соучастия как системы, совпадают со свойствами системы в философии.

Ключевые слова: взаимодействие, детерминизм, система.

It is found, that the content and meaning of communication is the key to the philosophical justification for the specific determination. Any system is a holistic, basically always has a certain structure and has a hierarchy of cause and effect relationships and interactions. Category interaction is an important link between the concepts of determinism (causality) and the system. The system is used in a campaign of legal science. Properties that stand in the criminal law the concept of complicity as a system coincide with the properties of the system in philosophy.

Key words: interaction, determinism, system.

За допомогою філософських категорій суспільні науки, у тому числі юридичного циклу, здійснюють теоретичне відтворення дійсності. Для правильного розуміння тієї чи іншої категорії недостатньо аналізувати її ізольовано, у відриві від інших категорій. В об'єктивній дійсності все взаємопов'язане та перебуває у постійній взаємодії. Саме зміст і значення поняття взаємодії потребує детального визначення та аналізу під час філософського обґрунтування специфіки детермінації у відповідних сферах реальності — соціальній, біологічній, фізичній. Коли йдеться про посилення протидії злочинній діяльності, також необхідним є вивчення і застосування таких філософських категорій, як причина і наслідок, зв'язок, взаємодія, система та структура тощо.

Будь-яка світоглядна система засновується на уявленнях детерміністського характеру — про необхідний чи випадковий зв'язок моментів і явищ дійсності, можливості та вірогідності змін у світі, причинних і не причинних факторах таких змін, закономірному чи довільному характері залежностей і взаємодій. Досліджуючи детермінізм у складних системах управління і самоорганізації філософ М.Ю. Казарінов відзначав тісний зв'язок детермінізму із взаємодією та причинністю¹.

Значний внесок у розробку цієї проблеми зробили: Я.Ф. Аскін, М.О. Булатов, Є.І. Головаха, В.Г. Иванов, М.Ю. Казарінов, В.В. Кизима, В.І. Купцов, В.А. Марков, В.П. Огородніков, М.О. Парнюк, М.М. Пилипенко, Е.П. Причепій, В.М. Сагатовський,

В.М. Садовський, Г.А. Свечніков, Д.І. Широканов, В.О. Цикін та інші. Серед правознавців категорію взаємодії та системний підхід у наукових дослідженнях застосовували Ю.М. Антоян, О.А. Арутюнов, С.Р. Багіров, Б.В. Волженкін, Б.С. Волков, С.О. Єфремов, О.М. Костенко, В.М. Кудрявцев, В.Б. Малінін, П.С. Матишевський, В.А. Мисливий, А.А. Музика, А.А. Піонтковський, Т.Л. Сергеева, О.Б. Сахаров, М.Д. Сергієвський, А.А. Тер-Акопов, Г.В. Тімейко, О.Л. Тимчук, М.Г. Угрехелідзе, С.Д. Шапченко, Н.М. Ярмиш, С.С. Яценко та інші. Водночас не проводився комплексний аналіз і співвідношення універсальних філософських категорій причинності та детермінізму, взаємодії та взаємозв'язку, системи та структури.

У філософії ключовим для розуміння теорії причинності є поняття взаємодії. На думку окремих вчених, детермінізм неявно ототожнюється зі взаємодією². З погляду інших дослідників, саме категорія взаємодії є основою для опису причинного зв'язку та пояснення його механізму³. Детермінація — відносно активна сторона взаємодії, тому форми детермінації слід розрізняти відповідно до специфіки взаємодіючих сторін. Зауважимо, що саме причинність розкриває активну природу детермінації, оскільки розуміється як породження одного явища іншим. Тобто причинність як активне ядро детермінізму невіддільне від категорії взаємодії.

При цьому часто йдеться про односторонній вплив при відносинах «причина-наслідок». Водночас слід враховувати, що у будь-якій системі взаємодія виступає як таке відношення, в якому причина і наслідок постійно міняються місцями. Взаємодія визначає існування і структурну організацію будь-якої матеріальної системи, її об'єднання поряд з іншими тілами в систему більшого порядку, властивості всіх тіл, процесів і явищ. Точний вияв факторів, які становлять причину у формі взаємодії зовнішнього та внутрішнього, дає можливість виокремити причинний зв'язок таким чином, що виявляється трансформація причини і наслідку.

Під поняттям «взаємодія» розуміється взаємний вплив один на одного двох і більше тіл, тобто взаємний зв'язок тіл⁴. Детермінізм передбачає не лише породження, а й значно більший набір детермінуючих факторів і дій, зокрема, умови, за яких причина діє, роль необхідності та випадковості та їх співвідношення в процесі детермінації, а також специфічний вплив цілого на частину.

Як відомо, категоріальна структура філософії відображає специфіку людської діяльності з тією різницею, що вона є результатом рефлексії не над окремими (провідними в даний час) видами діяльності, а над людською діяльністю у цілому⁵. Отже, категорія впливу є важливою і в соціальній сфері. У загальному під соціальному впливом розуміють процес, через який поведінка однієї чи кількох людей змінює стан інших людей⁶. Кримінологи також розглядають ефект впливу, оскільки він залежить від особистісних властивостей, психологічного стану особи, яка впливає і на яку впливають, а також від взаємовідносин між ними⁷. В українській мові «вплив» тлумачиться як «дія, яку певна особа чи предмет або явище виявляє стосовно іншої особи чи предмета, тиск, діяння»⁸. Отже, за семантичним значенням вплив — це процес взаємодії між людьми, явищами, предметами. Таким чином, слід констатувати тісний зв'язок детермінізму та причинності як однієї з його форм з поняттями «взаємодія» та «вплив».

Як взаємодію розглядав причинне відношення у його повному розвитку і видатний філософ минулого Гегель⁹. Вчений зазначав, що взаємодія є взаємною причинністю передбачень, обумовлюючих одна одну субстанцій, кожна є відносно другої одночасно і активна, і пасивна. Загалом, представники класичної німецької ідеалістичної філософії відстоювали необхідність вироблення системного розуміння детермінант розвитку. У своїх концепціях німецькі ідеалісти, насамперед Гегель, відобразили уявлення про внутрішню активність, обумовленість дій зовнішніх причин внутрішньою організацією, відстоювали взаємозв'язок частин і примат цілого над частинами, ієрархію в структурі причинних зв'язків.

Пояснити явище означає розкрити ту систему детермінацій, наслідком якої воно є. Філософські основні принципи виступають як взаємопов'язані рівноправні елементи системи¹⁰. Водночас необхідним є виявлення не лише поєднання різних детермінуючих факторів, а їхньої ієрархічності, пошук головних і другорядних, суттєвих і несуттєвих форм і видів детермінації відносно до конкретної ситуації, конкретного явища. Тобто викриття системи детермінацій передбачає не лише виявлення різних детермінуючих процесів «факторів», але й обов'язкове встановлення супідрядності цих факторів, їх субординації. Під час аналізу причинних відносин необхідно враховувати й особливості самої системи, характер взаємозв'язків, що встановилися у ній, їхню основу (субстанцію)¹¹.

Таким чином, можна констатувати, що нині елементарна схема причинності обов'язково поєднується з аналізом і розумінням нових типів причинних зв'язків. У філософській думці в результаті наукового пізнання відбулась еволюція поглядів на співвідношення детермінізму та причинності — від визнання причинності єдиною формою детермінізму до розвитку різноманітних видів детермінації. Складнішим типом зв'язку, ніж однонаправлений причинно-наслідковий зв'язок, і є взаємодія.

Водночас узагальнене розуміння детермінізму передбачає встановлення не лише близькості поняття детермінізму і таких понять, як зв'язок, (взаємозв'язок) і взаємодія, але й їх різниці. Не слід отожднювати детермінізм просто зі вченням про всезагальний зв'язок. Детермінізм уособлює результативний бік взаємодії, яка також забезпечує взаємозв'язок речей і явищ. Філософи спеціально звертають увагу на те, що детермінізм не повинен отожднюватися зі взаємозв'язком, хоча й спирається на нього, він представляє активну сторону цього взаємозв'язку, а саме — взаємодію, причому не всяка взаємодія є детермінізмом, детермінізм включає лише направлені форми взаємодії¹².

Причинність становить відношення між речами. Речі можуть співіснувати або ж взаємодіяти, а можуть і спричиняти, породжувати одна одну. Отже, під час порівняння у філософській літературі категорій детермінації і взаємодії, як правило, перша розглядається як аспект, ознака другої. Будь-який об'єктивно існуючий зв'язок і детермінація не можуть бути реалізовані без взаємодії.

Категорія взаємодії є фундаментальною, ключовою для глибокого та конструктивного розуміння інших категорій, таких як «рух», «детермінація», «причина», «зв'язок», «вплив», «дія» та ін. Категорії «причина» і «дія» логічно відтворюють один з моментів руху і взаємодії речей на сутнісному рівні. Причина, переходячи в дію, відроджується у ній і навпаки. У цьому взаємному обумовленні причина і дія зливаються у взаємодію; однонаправлена детермінація переходить в симетричну, взаємну детермінацію. Відповідно, речі виступають одночасно як активні та пасивні, діють зовні і як такі, що відчують дію на собі, як рушійні та приведені в рух (але в різних взаємозв'язках). Причинність виступає як взаємна причинність, взаємодія, як виявлення саморуху матерії. Тому слід погодитись із вченими у тому, що пізнання причинності веде до розкриття сутнісного аспекту взаємодії¹³, яка є двостороннім або навіть багатостороннім процесом, який має взаємний характер¹⁴.

Філософи зазначають, що у структурі практики причинний зв'язок становить відношення системи взаємодіючих елементів деякої системи (її механізму) і зовнішнього прояву цієї взаємодії, фіксованого у наборі певних показників¹⁵. Відповідно, послідовне використання принципу причинності вимагає дослідження структур, їхніх елементів, функцій елементів у межах досліджуваної структури всередині системи, у якій входить аналізована структура¹⁶. На підставі вищенаведеного можна прогнозувати, що теорія причинності має важливе значення для теорії управління та концепції системного підходу. Вище ми наводили позицію філософів про тісний зв'язок детермінізму зі взаємодією і причинністю у складних системах управління та самоорганізації. Відповідно, необхідним є встановлення співвідношення категорій причинності та взаємодії і поняття системи. В умовах сучасного світу, коли значно ускладнився пізнавальний процес, особливо актуаль-

ним є дослідження складних систем, що самовідтворюються. Під час аналізу систем найвищої складності у соціальній сфері основним завданням є виявлення детермінуючих факторів, причинної обумовленості розвитку такої системи. Вихідна історична позиція у системному розумінні детермінізму розроблена насамперед Аристотелем і Демокритом, а сучасне системне розуміння детермінуючих факторів у розвитку складних об'єктів закладене К. Марксом і Ч. Дарвіном¹⁷.

Популярність системного підходу в науці та практиці зростає вже починаючи з 50-х років ХХ ст. Аналіз системних уявлень є одним з центральних завдань сучасної логіки та методології науки. Системний підхід є конкретним проявом діалектичного методу в тих ґносеологічних ситуаціях, коли предметом пізнання виявляються системні об'єкти¹⁸. Суспільство, будь-яка соціальна група є системами, які наділені певною структурою. Кожна соціальна система має кілька підсистем, кожна з яких є системою відносно інших підсистем.

Відповідно, вчені-правознавці застосовують системний підхід під час дослідження багатьох юридичних категорій. Зокрема, вчений у галузі кримінального права О.А. Арутюнов послідовно у своїх дослідженнях (спочатку кандидатській, потім — докторській дисертації) розвиває системний підхід до загальної теорії співучасті у злочині. Співучасть має системну природу і повинна бути визначена як феномен соціальної взаємодії¹⁹. Отже, категорія взаємодії, важливість якої була доведена нами попередньо, має значення і під час системних досліджень у юридичній науці. Системний підхід застосовується також у наукових кримінологічних дослідженнях, полягає у вивченні структури особистості злочинця, передбачає аналіз особистості злочинця як складної динамічної системи²⁰. Науковці досліджують взаємозв'язки між підструктурами та елементами системи, розглядаючи особу злочинця як певну цілісну систему з виявленням інтегративних властивостей цієї цілісності, взаємозв'язків між ними. Застосування системного підходу в юридичній науці, таким чином, сприяє вирішенню проблеми нейтралізації негативних впливів на особистість. Адаже профілактичні заходи, щоб бути ефективними, мають спрямовуватися не на один фактор несприятливого формування особистості, а на весь комплекс таких факторів. Кримінолог Б.С. Волков виокремлює системно-структурний підхід, виходячи з того, що людина — складна система, у якій всі властивості та відносини взаємопов'язані й утворюють цілісність, відповідно й особистість злочинця становить складну систему, певну цілісність, і має свою структуру при цьому²¹.

З наведеного очевидно, що в суспільних науках поняття «система» переважно застосовується на рівні з поняттям «структура». Вчені констатують, що часто у різних галузях науки йдеться загалом про системно-структурне дослідження²². Ще в середині ХХ ст. системно-структурні дослідження починають активно застосовуватися. У результаті цього аналіз систем і структур, розуміння предметів як системних і структурних є однією з характерних особливостей сучасної науки. Вітчизняний вчений у галузі психології, соціології, філософії Є.І. Головаха наводить приклади описів структури індивідуальної діяльності людини різними вченими, на підставі чого доходить висновку, що насправді у цих описах пропонуються лише окремі компоненти та елементи на зразок: «необхідність — потреба — інтерес — ціль — свобода» (О.Г. Здравомислов) тощо²³. Водночас філософ М.С. Каган критикує поняття «системно-структурний аналіз», називаючи його «дивною формулою»²⁴. В.М. Садовський знаходить причину труднощів системно-структурних досліджень у надмірній неоднозначності термінів «система» і «структура», а звідси — у невизначеності відношень між ними²⁵. Тому необхідно насамперед з'ясувати сутність поняття структури та системи, аналіз яких за тлумаченням філософських словників свідчить про їхній нерозривний зв'язок.

Загалом термін «структура» живиться в таких основних значеннях: а) як певне цілісне утворення, тобто включає в себе і формальні, і змістовні характеристики; б) як синонім форми, протилежність функції; в) як момент форми, спосіб зв'язку елементів; г) дешо

близьке до категорій зв'язків і результату²⁶. Структура визначається як закономірний, стійкий зв'язок і взаємовідносини частин та елементів цілого, системи²⁷; внутрішня будова системи, яка обумовлена існуванням стійких зв'язків між її частинами (елементами, підсистемами)²⁸; як цілісна сукупність закономірних усталених зв'язків у речах, явищах, істотах, суспільствах, діях і подіях; закономірний порядок будь-яких елементів²⁹.

Система — множина пов'язаних між собою елементів, які становлять певне цілісне утворення³⁰; упорядкована певним чином елементів, взаємопов'язаних між собою і утворюючих деяку цілісну єдність³¹. Системний об'єкт не розкладається на окремі елементи, його неможливо пізнати, якщо виокремити лише один наявний у ньому зв'язок.

Отже, проведений аналіз визначень змісту категорій засвідчив, що і структура, і система визначаються через поняття «цілісність». Попередньо нами було визначено, що в юридичній науці особистість розглядається як «цілісна система». Зауважимо, що це словосполучення є невдалими, оскільки виокремлення такої характеристики системи зайве. Спираючись на тлумачення аналізованого поняття у філософії, можемо констатувати, що саме поняття системи вже містить у собі властивість «цілісності». Не може бути нецілісної системи, як не може бути нецілісної структури. Тому при застосуванні терміна «система» чи «структура» одночасно розуміється цілісний характер досліджуваного об'єкта.

Вищенаведені висновки дають додаткові аргументи на користь позиції М.С. Кагана, що «не існує безструктурних систем і безсистемних структур»³². Система починається там, де певна множина елементів виявляється як певним чином упорядкована, утворюючи певну цілісність, властивості якої не зводяться до властивостей складових елементів. Знову звертаючи увагу на застосування системного підходу в юридичній науці, знаходимо розгляд понять і категорій кримінального права як системи взаємодіючих елементів. Зокрема, співучасть розглядається подібно до вищенаведених властивостей системи у філософії: «співучасть як система (певна цілісність) набуває якісно нові властивості, які відрізняються від властивостей її елементів і перевищують у сумі властивості елементів; в результаті система отримує власні закони поведінки, які не можливо вивести з одних лише законів поведінки її елементів»³³. Властивості співучасті визначаються не лише властивостями окремих співучасників, а й властивостями її структури, її особливими інтегративними зв'язками. Порівняння властивостей, які виокремлюються у кримінально-правовому понятті співучасті як системи і властивостей системи у філософії, свідчить про їх повну тотожність. Якщо певні елементи утворюють певну систему, вони не є незалежними, самостійними, а залежать один від одного. А.Н. Аверьянов визначає систему так: відмежована множина взаємодіючих елементів³⁴. Отже, аналіз поняття системи вимагає звернення до сутності категорії взаємодії, яка нами розуміється як взаємозв'язок і взаємовплив предметів, явищ, станів. Відповідно, систему, на наш погляд, слід визначати як упорядковану сукупність взаємодіючих елементів, які наділені структурою з численними зв'язками.

Відношення зв'язку має універсальний характер. Взаємозв'язок можливий лише за наявності певної різниці між речами. Однак у взаємозв'язку речі долають свої відмінності, позбавляються відокремленості та тим самим утворюють цілісність, а отже — певну систему. У понятті взаємодії відображаються речі як такі, що співвідносяться один з одним безпосередньо, як симетрично існуючі.

Категорія «зв'язок» є однією з перших і найабстрактніших категорій діалектичного мислення і разом з іншими поняттями — «обумовленість», «взаємозв'язок», «взаємодія» і «відношення» — виражають сутність принципу детермінізму. Ще у Демокрита з'явилася зародкова форма важливої ідеї про безперервний зв'язок між буттям тіла і його взаємодією з іншими тілами. При глибокому розкритті сутності зв'язку має велике методологічне значення показ онтологічного змісту та гносеологічної функції категорії «взаємодія». У матеріальному світі взаємодія існує лише як зв'язок або між елементами, або між елементами всередині системи. Тому ми її досліджуємо категорії детермінації та причинності, взаємо-

ции развития // Детерминизм и современная наука. — Межузовский сборник научных трудов. — Воронеж: Изд-во Воронеж.ун-та, 1987. — С. 9. **18. Каган М.С.** Системный подход и гуманитарное знание: Избранные статьи. — Л.: Изд-во Лен-го ун-та, 1991. — С. 1. **19. Арутюнов А.А.** Соучастие в преступлении по уголовному праву Российской Федерации: Автореф. ... доктор. юрид. наук 12.00.08 — «уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право». — М., 2006. — С. 11. **20. Антонян Ю.М.** Методы моделирования в изучении личности преступника и преступного поведения / Антонян Ю.М., Блувштейн Ю.Д. — М.: Академия МВД СССР, 1974. — С. 19; **Волженкин Б.В.** Общественная опасность как криминологическая и уголовно-правовая категория / Б.В. Волженкин // Теоретические проблемы учения о личности преступника. — М., 1979. — С. 73. **21. Волков Б.С.** Детерминистическая природа преступного поведения / Б.С. Волков. — Казань: Изд-во Казан-го ун-та, 1975. — С. 5; **Волков Б.С.** Криминологическое исследование личности преступника в советском праве // Теоретические проблемы учения о личности преступника. — М., 1979. — С. 22. **22. Алексеев И.С.** Об элементарной клеточке материально-структурного исследования // Проблемы исследования систем и структур: Материалы конференции. — М., 1965. — С. 29-31. **23. Головаха Е.И.** Структура групповой деятельности / Е.И. Головаха. — К.: Наукова думка, 1979. — С. 56. **24. Каган М.С.** Системный подход и гуманитарное знание: Избранные статьи. — Л.: Изд-во Лен-го ун-та, 1991. — С. 18. **25. Садовский В.Н.** Системы и структуры как специфические предметы современного научного знания // Проблемы исследования систем и структур / Материалы конференции. — М., 1965. — С.43. **26. Сагатовский В.Н.** Структурный и генетический принципы расчленения объема в системе философских категорий // Проблемы исследования систем и структур: Материалы конференции. — М., 1965. — С.218. **27. Философский словарь** / Под ред. М.М. Розенталя, П.Ф. Юдина. — М.: Политиздат, 1963. — С. 438. **28. Цикін В.О.** Філософія самоорганізації складних систем: Монографія. — Суми: СДПУ, 2001. — С. 193. **29. Булатов М.О.** Філософський словник / М.О. Булатов — К.: Стило, 2009. — С. 474. **30. Философский словарь** / Под ред. М.М. Розенталя, П.Ф. Юдина. — М.: Политиздат, 1963. — С. 405. **31. Садовский В.Н.** Методологические проблемы исследования объектов, представляющих собой системы // Социология в СССР. — М.: Наука, 1965. — Т.1. — С. 173. **32. Каган М.С.** Системный подход и гуманитарное знание: Избранные статьи. — Л.: Изд-во Лен-го ун-та, 1991. — С. 33. **33. Арутюнов А.А.** Соучастие в преступлении по уголовному праву Российской Федерации: Автореф. доктор. юрид. наук 12.00.08 — «уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право». — М., 2006. — С. 20. **34. Аверьянов А. Н.** Система: философская категория и реальность. — М.: Мысль, 1976. — С. 25 **35. Огородников В.П.** Познание необходимости: детерминизм как принцип научного мировоззрения. — М: Мысль, 1985. — С. 101.